

Roma Mahkemelerinde Savunma Yapan “Avukat” Kadınlar

Female Attorneys in Ancient Roman Courts

Leyla Aydemir*

*Dr., Kocaeli, Türkiye

ORCID: L.D. 0000-0002-5453-8426

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Leyla Aydemir,
Kocaeli, Türkiye
E-posta/E-mail: leylaaydemir8@gmail.com

Başvuru/Submitted: 02.07.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.09.2021
Son Revizyon/Last Revision Received:
16.09.2021
Kabul/Accepted: 17.10.2021

Atıf/Citation:
Aydemir, Leyla. “Roma Mahkemelerinde Savunma Yapan “Avukat” Kadınlar.” *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 75 (2021): 1-15.
<https://doi.org/10.26650/iutd.961376>

ÖZ

Cinsiyeti nedeniyle politik, hukuki ve ticari haklardan uzun süre mahrum bırakılan Romalı kadınlar, Kartaca Savaşları ve sonrasındaki tüm Akdeniz hâkimiyeti için yapılan savaşların doğurduğu bir sonuç olarak, erkek sayısındaki azalmayla birlikte birtakım avantajlar elde etme fırsatı yakalamıştır. Erkek nüfusundaki azalmayla birlikte neredeyse bütün işleri yapmak zorunda kalan Romalı kadınlardan bazıları, ticari hayatta ve istisnai bir şekilde de olsa hukuk mahkemelerinde varlık göstermiştir. Bu çalışmada, hukukun çoğunlukla elit erkeklerin alanı olarak görüldüğü Roma’da, bazı kadınların mahkemelerde kendileri ya da başkaları adına savunma yaptıkları davalar ele alınmaktadır.

Anahtar sözcükler: Hukuk, Roma Mahkemeleri, Avukat Kadınlar, Savunma, Roma Kadını

ABSTRACT

Roman women were denied basic political, legal, and commercial rights. However, as a result of conflicts such as the Punic Wars for Mediterranean supremacy, the male population of Rome dropped, and women were able to take advantage of the situation. Some Roman women, who were essentially forced to perform all kinds of work because of this drop in male population, began to appear more frequently in commercial life and courts of law. In this study, we will examine cases where women defended themselves or others in the law courts of Rome, where legal activities had previously been solely the domain of elite men.

Keywords: Law, Roman courts, women lawyers, legal defense, Roman women

Extended Abstract

Women in Rome generally lacked political, legal, or commercial rights because they were believed to be naturally weaker than men. However, in the period of the seemingly unending Punic Wars, women were obliged to work in and take almost all the responsibilities for many sectors of Roman life, including those previously open only to men. Simultaneously, women gained some advantages for themselves. Following the Punic Wars and the eventual control of the western Mediterranean, the Romans turned their attention to the Eastern Mediterranean; their successes there made them the masters of the entire Mediterranean. This conquest and expansion, in turn, brought Rome into contact with many new sociocultural concepts. The greatest impact on women was that they were able to loosen the guardianship of the men surrounding them. The speed with which men died in Roman wars considerably shortened the length of typical Roman marriages, allowing widowed women to act more autonomously. During these wars for Roman supremacy in the Mediterranean and in their aftermath, women took advantage of the scarcity of men to increase their opportunities in the wider Roman world. These same opportunities presented themselves throughout the 1st Century BCE, during the era of the last Republican civil wars. In this period, women managed to be active in the legal sector, which had previously been open only to men.

As was true of all activities in which women tried to engage outside the household, their roles as "lawyers" in the courts were faced with criticism and condemnation. A typical sanctifier of masculine tradition, Valerius Maximus, argued that Roman society should not stay silent any longer against women who are drifting away from modesty, acting contrary to their nature in the Forum and judicial courts, while he expresses his discontentment for their rise to prominence, on the other hand, he gives examples of three women acting as their own attorneys. According to Valerius Maximus, Amaesia Sentia, who was defending her own case before the *praetor* and was later praised with the word "androgynous" meaning "having a man's soul in a woman's body"; was released because she effectively performed all parts of a legal defense in the court gracefully but with a masculine determination. As Amaesia Sentia was acquitted thanks to her legal knowledge and skills, receiving the respect of society even though alienated from her feminine identity and equipped with masculine qualities, the fact remains that she gained her freedom by acting as her own lawyer.

Defending herself at every opportunity and heavily criticized by Valerius Maximus as a "monster" and a "bad example of feminine bickering," C. Afrania, unlike Amaesia Sentia, was not deemed a woman deserving the respect of society; in accordance with social norms. Brought before the *praetor* many times, C. Afrania was, according to Valerius Maximus, defending herself in court because she was shameless and arrogant. Ulpian claims that Afrania's extreme assumptions caused a change in the law, and women lost their right to

represent others in court because of her. In reality, though, it is obvious that Afrania did not need a lawyer; she was a very skillful rhetorician and had great legal knowledge, despite her reputation as an impudent woman with a negative attitude; who did not need the services of an attorney.

The third woman Valerius Maximus discussed is Hortensia. She was spoken of very highly like Amaesia Sentia, but unlike her, Hortensia is distinguished not just for defending herself but also for representing a collective women's protest. The basis for this protest was the decree of forced evaluation of the properties of the 1,400 richest women in the country to tax them. This valuation was undertaken by Octavian, Mark Anthony, and Lepidus, who were then the political and military leaders of Rome. Hortensia was probably one of the leading protesters. From details of her defense and the legal steps the women took before proceedings, it is understood that Hortensia probably received legal education from her rhetorician father, Quintus Hortensius. Before taking legal action, she followed socially acceptable moral procedures by trying to reach the triumvirs' spouses, an effort that failed. Only then did the women approach the Forum, which was an important strategy to show their loyalty to the virtuous Roman woman profile, prove their righteousness, and demonstrate that they were deserving of social respect. In her defense, Hortensia cited historical anecdotes, which showed the strong patriotism of her female ancestors, and said that women could even be more devoted and selfless than men when necessary. Hortensia argued that women should be exempted from any punishment for their protest because they had no right to make political decisions, unlike their male ancestors. Her defense was successfully acknowledged, and changes were made in the taxing decree.

Despite the discomfort felt in Rome toward women entering public spaces, there was one other woman who acted as her own lawyer—Turia, known from only her funerary inscription. Turia was a Roman woman whose parents were murdered during the civil war that erupted in 49 BCE between Iulius Caesar and Pompeius. According to her funerary inscription, dating to 8-2 BCE, this young woman, who led a very busy life, managed to have the murderer of her parents receive the appropriate punishment and protect her father's will, even though her relatives had designs on her properties. As her husband, who dedicated the funerary inscription, stated, Turia, when defending her father's will, took the case herself. She acted with the qualities of an ideal lawyer, displaying intelligence, perseverance, determination, and a sense of duty. Like Hortensia, Turia was victorious in her legal struggles.

Manilia, a prostitute, is the earliest recorded woman acting as her own defender in Rome. According to Aulus Gellius, in 151 BCE, Manilia was sued for attacking *aedilis curulis* Mancinus, who tried to break into her house while he was drunk. Manilia allegedly attacked him by throwing stones and injured him. She was probably found guilty in plebian court. However; since Manilia apparently had knowledge of Roman legal procedure, she took the

case to *tribunus plebis* (tribune of the people) and defended herself by stating that Mancinus tried to force himself into her home without his official uniform. She simply tried to thwart him by throwing stones at him. The *tribunus* accordingly decided that the wrongdoing was that of the *ad edilis curulis*.

Women in Roman courts were usually represented by someone they trusted, mostly men. Based on the cases studied here, there seems to have been no regulation whatsoever preventing them from representing themselves in court or representing others, at least at the end of the Roman Republic. However, since Roman public spaces were reserved for men only, in ancient historical sources, Turia, Amaesia Sentia, and Hortensia were ascribed virtues reflecting masculinity. In other words, the successes of these women were essentially ignored in terms of gender. This attitude shows that women in Rome could only enter public spaces without being condemned under very narrow and specific conditions and then had to assume male roles.

Eskiçağ'da neredeyse tamamı erkek olan yazarlar tarafından kaleme alınmış Roma kadınlarının hayatları hakkındaki bilgiler, çoğu zaman sınırlı ya da taraflı yazılmıştır. Bu yazarların bile aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla, geleneğin ahlaki otoritesi, kadınların bazı kısıtlamalara maruz kalmasına neden olmuş ve Eskiçağ kadınları, bu otoritenin dışına çıktıklarında eleştiri ve kınamalarla karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda mevcut sistemin korunmasından yana olan Valerius Maximus (MÖ 20-MS 50), forum ve mahkemelerde doğalarına aykırı davranan, alçakgönüllülükten uzaklaşan kadınlara karşı artık suskun kalınmaması gerektiğini ifade etmektedir¹. İdeolojik faktörlerin baskın bir şekilde korunmaya çalışıldığı bu ataerkil sistemde elbette ki kadınların kendilerini veya başkalarını savundukları yani avukat olarak hareket ettikleri davalardan pek azı kayıt altına alınmıştır. Forum ve mahkemelerdeki kadınların tutumlarından duyduğu rahatsızlığı, provokatif bir çağrıyla ifade eden Valerius Maximus, çok ilginçtir ki hukuk alanında varlık gösteren özellikle üç kadından bahsetmektedir². Valerius Maximus'un eserinde yer verdiği kadınlardan önce de Manilia gibi resmi prosedür bilgisine sahip bir kadının, avukata ihtiyaç duymadan, mahkemede kendi haklarını başarılı bir şekilde savunmuş olması, varsayımsal olarak başka kadınların da aynı davranışı sergilemiş olabilecekları düşüncesini uyandırmaktadır. Manilia ve üzerinde duracağımız diğer kadınlar, Roma'da tamamıyla erkeklere özgü bir çalışma sahası olarak kabul edilen hukukun, uygulamada Cumhuriyet Dönemi'nin neredeyse sonuna kadar kadınlara yasaklanmadığını ve tüm eril rahatsızlığa rağmen kadınların istisnai de olsa avukatlık yapabildiklerini göstermektedir³.

Bir fahişe olan Manilia, şimdiye kadar ulaşabildiğimiz belgelere göre, Roma'da MÖ 151'de⁴ bir kadın olarak kendi adına avukatlık yapan ilk kadındır. Aulus Gellius'un aktardıklarına göre, bir gece sarhoş bir halde, evine zorla girmeye çalışan *curul aedilis*'i Aulus Hostilius Mancinus'u taşıyarak uzaklaştırmaya çalışırken yaralayan Manilia'ya dava açılmıştır⁵. Halk mahkemesine çıkarılan Manilia'yı suçlayan Mancinus, yarasını göstererek haklılığını kanıtlamaya çalışmış ve muhtemelen haklı bulunmuştur ki Manilia davayı *halk tribunus*'larına taşımış ve onların önünde Mancinus'un zevk ve sefa düşkününü biri gibi (başında bir çelenkle) evine geldiğini ve zor kullanarak eve girmeye çalıştığını, o sırada taşlarla kovaladığını ifade ederek kendini savunmuştur. Bunun üzerine *tribunus*'lar,

1 Val. Max. 8.3 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *Memorable Deeds and Sayings*, çev. D. R. Shackleton Bailey, The Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge 2000, s. 210-211).

2 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-213).

3 Roma hukuku ve adaleti karşısında cinsiyet ve statü bakımından kadının yeri için bkz. Pilar Pavon, "La femme: objet et sujet de la justice romaine", ed. Olivier Hekster, Koenraad Verboven, *The Impact of Justice on the Roman Empire*, Brill, Leiden-Boston 2017, s. 196-211. Ayrıca Roma hukukunun gelişim süreci, profesyonel bir meslek olarak avukatlığın ortaya çıkışı ve sürece katkısı için bkz. Anton-Hermann Chroust, "Legal Profession in Ancient Republican Rome", *Notre Dame Law Review*, Vol. 30, 1, 1954, s. 97-148.

4 Richard A. Bauman, *Women and Politics in Ancient Rome*, Routledge, London, New York 1992, s. 46-47.

5 Gel. 4.14 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The Attic Nights of Aulus Gellius*, çev. W. Beloe, Vol. I, London 1795, s. 267-268).

aedilis'in kafasında çelenkle bir yere girmesinin yakışık almadığına ve içeri alınmamasının haklı bir tavır olduğuna karar vermiş ve böylece *tribunus*'lar, *aedilis*'lerin halkın önüne dava getirmelerini yasaklamışlardır⁶.

Aedilis'lerin halkın önüne dava getirmelerinin neden yasaklandığını anlatan bu hikâyenin esas öznesi Manilia değildir. Eskiçağ kadınına ait bilgi elde edilirken, çoğu kayıta olduğu gibi burada da dolaylı olarak Manilia'nın savunmasına değinilmiştir. Yazar, asıl özne olmayan Manilia'nın savunması hakkında herhangi bir yorumda bulunmamaktadır. Olayın asıl öznesi olan Mancinus, "eğlence düşkününü bir adamın kıyafeti içinde, kafasında bir çelenkle" bir *curul aedilis*'inin giydiği erguvan renkli togasının aksine, sivil giyimiyle içkili bir gece partisinden dönmektedir. Bir *aedilis* olarak geneleve resmi bir teftiş yapma hakkına sahip olan Mancinus'u, Manilia yasal prosedüre göre kabul etmek zorunda olsa da teftiş için resmi kıyafet zorunluluğu bulunduğu anlaşılmaktadır⁷. Statüsüne ve görevinin avantajlarına güvenen, sarhoş ya da ayık fark etmeksizin her durumda teftiş hakkını kendinde bulan *aedilis*, büyük olasılıkla yasal prosedür bilgisine sahip bir kadın olan Manilia tarafından ya da onun emriyle kapısından taşlanarak kovulmuştur. Manilia, Mancinus tarafından kendisine açılan davayı, halk mahkemesinde kaybedince de bir üst makama taşıyarak meşru müdafaa hakkını savunmuş ve davayı kazanmıştır⁸.

Kronolojik olarak mahkemelerde savunma yapan kadınlar ele alınacak olursa, Manilia'dan sonra üzerinde durulması gereken ikinci kişi, Valerius Maximus'un övgüyle bahsettiği Amaesia Sentia'dır⁹. *Praetor*'ün önünde kendi davasını savunan ve daha sonra "kadın bedeninin altında erkek ruhu taşıyan" manasında *androgynous* sıfatıyla bir anlamda övülen Amaesia Sentia, yaklaşık MÖ 77'de¹⁰ hakkında dava açılarak mahkemeye çıkarılmıştır¹¹. Suçunun ne olduğu belirtilmeyen bu kadın, kendi davasını büyük bir kalabalık ve mahkemeye başkanlık eden *praetor* Lucius Titus karşısında savunmayı talep etmiş gibi görünmektedir. Genel olarak bir kadın, mahkemede kendine güvenen bir kişi, çoğunlukla da bir erkek tarafından temsil edilmiştir¹². Bu yüzden Amaesia Sentia'nın talebi çok rastlanan bir durum olmasa gerekir ki Valerius Maximus, yargıcın hayranlığını şu sözlerle ifade etmektedir: "*L. Titius mahkeme salonunda gerçek bir savunmanın zarafetini ve tüm bölümlerini gözlemledi.*

6 Gel. 4.14 (*The Attic Nights of Aulus Gellius*, s. 267-268).

7 Joseph H. Hellerman, *Reconstructing Honor in Roman Philippi: Carmen Christi as Cursus Poduron*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 15-16.

8 Ari Z. Bryen, "Labeo's iniuria: violence and politics in the age of Augustus", ed. Christof Schuler, Rudolf Haensch, Sophia Bönisch-Meyer, *CHIRON*, Band 48 (2018), s. 38-40.

9 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-211).

10 William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I, Facsimile, London 1869, s. 135.

11 Smith, *a.g.e.*, s. 135.

12 Tiziana J. Chiusi, "'Fama' and 'infamia' in the Roman Legal System: The Cases of Afrania and Lucretia", eds. A. Burrows, D. Johnston, R. Zimmermann, *Judge and Jurist: Essays in Memory and Lord Rodger of Earlsferry*, Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 148.

Amaesia Sentia savunmasını yaparken, sadece özenle ve sebatla değil, aynı zamanda cesurca yaptığı ilk eyleminde halkın ortak kararıyla serbest bırakıldı. Bir kadın olarak erkeksi bir kararlılık sergilediği için ona Androgyne¹³ denildi¹⁴. Böylece kendini aklamayı başarmış olsa da hukuki alandaki bilgi ve becerisi, kadın kimliğinden uzaklaştırılıp, eril sıfatlarla örtüştürüldüğünde yani bir anlamda Amaesia Sentia erkekleştirildiğinde toplumsal saygınlığa layık görülmüştür.

Her fırsatta kendisini müdafaa eden, “canavar” ve “kadın münakaşacılığının kötü bir örneği” olarak Valerius Maximus tarafından sert bir şekilde eleştirilen C. Afrania /Cafrania ise toplumsal normlara göre Amaesia Sentia’dan farklı olarak saygıyı hak eden bir kadın değildir¹⁵. Sulla Dönemi’nde senatör olan Licinius Buccio’un karısı C. (Gaia) Afrania, Cumhuriyet’in en kaotik zamanında yani iç savaşın yaşandığı ve birçok erkeğin ya öldüğü ya da savaşta olduğu bir dönemde yaşamış ve MÖ 48’de ölmüştür¹⁶.

Erkek sayısının azalmasıyla, kadınların kısmen de olsa lehine meydana gelen sosyolojik değişimle birlikte, özellikle MÖ I. yüzyılın sonlarına doğru kadınlar, kendi adlarına mülk sahibi olmuş ve sık sık hem dava açmış hem de kendilerine davalar açılmıştır¹⁷. Bununla birlikte Osgood, Cumhuriyet’in sonuna doğru hukuk davalarında kadınların, başkaları için olmasa da kendi adlarına duruşma için dilekçe verebildiklerini ve kendilerini savunma fırsatına sahip olduklarını ileri sürmektedir¹⁸. Fakat C. Afrania davası, eril gelenek ve yasa tarafından olumlu karşılanmamasına rağmen istisnai bazı kadınların başka kadınlar adına da savunma yaptıklarını göstermektedir.

Roma’da iç savaşın yaşandığı dönemde gerek politik tercihleri gerek meydana gelen koşullar nedeniyle aileler arasında bölünmeler yaşanınca, Afrania gibi kadınlar erkeklerle ayrılmış mahkeme gibi alanlara girmek zorunda kalmıştır¹⁹. Bu kaotik dönemde birçok defa *praetor* karşısına çıkarılan Afrania’nın, kendini ve başkalarını savunmasını yeren Valerius Maximus, Afrania’nın mahkemede kendi başına savunma yapmasının sebebini, onun bir avukata sahip olmamasına değil, “fazlasıyla utanmazdı” (*inpudentia abundabat*) diyerek küstah olmasına bağlamakta ve şöyle devam etmektedir; “*Forumdaki benzersiz havlaması sürekli olarak magistratların kulaklarını tırmaladığından onun için kullanılan (muliebris*

13 Yunan mitolojisinde hem erkek hem dişi olan yaratıktır, bkz. Mary Lefkowitz, Maureen B. Fant, *Women’s Life in Greece and Rome*, Gerald Duchworth, Wiltshire 1997, s. 151-152.

14 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-211).

15 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-213).

16 Bauman, *a.g.e.*, s. 50; Matthew Dillon-Lynda Garland, *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Iulius Caesar*, Routledge, London ve New York 2005, s. 384; Benjamin Lightman-Marjorie Lightman, *A to Z of Ancient Greek and Roman Women*, Facts On File, New York 2008, s. 7; Smith, *a.g.e.*, s. 54-55.

17 Lightman- Lightman, *a.g.e.*, s. 7.

18 Josiah Osgood, *Turia: A Roman Woman’s Civil War*, Oxford University Press, Oxford 2014, s. 19.

19 Lightman-Lightman, *a.g.e.*, s. 7.

*calumnia*²⁰) bir özdeyiş oldu. Bu isim itibarsız kadınlara karşı bir suçlama ifadesi olarak kullanıldı²¹.

Afrania'nın savunmalarındaki başarısı, Valerius Maximus'tan sonra yaşamış olan Ulpianus'un da provokatif alay ve eleştirilerine maruz kalmıştır. Ulpianus'a göre Afrania'nın aşırı varsayımları, kanunda bir değişikliğe neden olmuş ve kadınların başkalarını savunmaları yasaklanmıştır (*pro aliis postulare*²²). Bu konuyu Ulpianus şöyle ifade etmektedir: “(*praetor yayınladığı fermanla*) kadınların başkaları adına dava açmalarını yasakladı. Bu yasağın nedeni, erkeklerin yaptığı işleri icra etmeye çalışan ve cinsiyetlerinin barındırdığı iffetin aksine davranarak başka insanların davalarına karışan kadınları engellemektir. Bunun başlangıcı yüzüstü bir şekilde hâkime şikâyette bulunan ve onu kızdıran C. Afrania adında utanmaz bir kadına dayanıyordu²³.”

Afrania, kadınlara dayatılan ahlaki rolün dışına çıktığı için bir taraftan arsız, iffetsiz gibi ithamlarla itibarsızlaştırılırken diğer taraftan kadınların avukat olmalarının önünü kapatan ve bu yasağa neden olan sembolik bir günah keçisi olarak yansıtılmıştır. Fakat toplumsal ahlak normlarına sıkı bağlarla bağlı olmadığı ya da koşulların ortaya çıkardığı zorunluluklar gereği bu bağları gevşetmek zorunda kaldığı anlaşılan Licinius Buccio'un karısı C. Afrania, sık sık kendisini ve başkalarını mahkemede savunmuş ve boş konuşan bir kadın örneği olarak anılmış olmalıdır. Valerius Maximus, arsız bir kadın olduğu için avukat istemediğini yazarak, onu olumsuz tavırlar sergileyen biri gibi yansıtmış olsa da Afrania'nın kanunlar hakkında bilgi sahibi ve retorik konusunda yetenekli bir kadın olduğu, davalarını başarılı bir şekilde savunduğu ve bir avukata ihtiyaç duymadığı açıktır. Nitekim *praetor*'un önünde sık sık kendi ve başkaları adına savunma yapmak zorunda kalan Afrania'nın, kanunlarla yoğun olarak ilgilenmiş olması da şaşırtıcı olmamalıdır²⁴. Bu bağlamda Afrania, Roma'daki kamusal yaşamın arka planında, kadına biçilen role karşı çıkan örneklerden biri olarak yorumlanmalıdır.

Kadınların kamu alanına girmelerinden duyulan rahatsızlığa rağmen mahkemede kendi adına avukatlık yapan başka bir kadın ise mezar yazıtıyla bilinen Turia'dır. MÖ 49'da Iulius Caesar ve Pompeius arasında patlak veren iç savaş sırasında, ebeveynleri cinayete kurban gitmiş olan Turia, Romalı bir kadındır²⁵. MÖ 8-2 yılları arasına tarihlenen ve *Laudatio Turiae*²⁶ olarak bilinen mezar yazıtından anlaşıldığı kadarıyla, oldukça hareketli bir hayat

20 “Kadının iftirası” anlamına gelmektedir.

21 Val. Max. 8.3 (*Memorable Deeds and Sayings*, s. 210-213).

22 Bauman, *a.g.e.*, s. 51.

23 Dig. 3.1.1.5, Ulp. 6 *ad Edictum*. (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The Digest of Justinian*, Vol. I, çev. Alan Watson, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1998, s. 79).

24 Joseph Farrell, *Latin Language and Latin Culture: from ancient to modern times*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 69.

25 Osgood, *a.g.e.*, s. 11, 17.

26 *Laudatio Turiae*'nin, Latince ve İngilizce metni için bkz. Osgood, *a.g.e.*, s. 156-169.

yaşamış olan bu genç kadın, mahkemedeki savunmasıyla hem cinayete kurban giden anne ve babasının katilinin cezalandırılmasını sağlamış hem de mülkünde gözü olan akrabalarına karşı babasının vasiyetini korumayı başarmıştır²⁷. Mezar yazıtını adayan kocasının ifade ettiği gibi Turia, babasının vasiyetini savunurken, davayı bir *patronus* olarak üstlenmiş; ideal bir avukatın taşıdığı akıl, sebat, kararlılık, görev bilinci gibi vasıflarla hareket etmiş ve hukuk mücadelesinde galip gelmiştir²⁸. Turia, Roma'nın iç savaşta olduğu kaotik dönemde hem babasından kalan mirası hem de Pompeius'la yaptığı iş birliğinden dolayı vatandaşlık haklarından mahrum bırakılan kocasının mülkünü korumayı da ayrıca başarmıştır. Diğer taraftan hukuk bilgisine sahip olduğu anlaşılan bu kadın, Octavianus'un çıkardığı affa kocasının da dâhil edilmesi talebiyle Lepidus'un karşısına çıkıp Octavianus'un fermanını okumuş fakat reddedilmiştir. Yine de vazgeçmeyen Turia, Octavianus'un Roma'ya geri dönmesini beklemiş ve kocasını affettirinceye kadar mücadelesine devam etmiştir²⁹. Bu bağlamda Turia, saklanmakta olan kocasını düşmanlarından korurken ona maddi ve manevi her türlü desteği sağlamış, akrabası olan kadınları koruyup kollarken kocasının mülküne ve haneye yapılan fiili saldırıları geri püskürmeyi başarmıştır. Ancak bu eylemler Roma idealinde kadınsal vasıflar olmadığından her an yergiye hazır bir zemin oluşturmaktadır. Bu yüzden olmalıdır ki bütün başarılarına rağmen Turia'ya adanmış mezar yazıtında cinayet, miras ve vesayet konularında verdiği başarılı hukuki mücadelenin ardından evli bir kadın olarak taşıdığı erdemlerin üzerinde daha çok durulmuştur.

Turia ile çağdaş olan Hortensia ise kaynaklarda kadınlık erdemlerinden çok, hitabet sanatı ve hukuki bilgisiyle övülmüştür. MÖ I. yüzyılda, Cicero'nun ünlü rakibi olarak da bilinen hatip Quintus Hortensius'un kızı olan Hortensia³⁰, büyük olasılıkla Laelia³¹ gibi babası tarafından yetiştirilmiş, retorik ve hukuk alanında eksiksiz bir eğitim alma avantajına

27 *CIL VI*. 1527; *ILS* 8393; *AE* 1999, 235; Dimitrios Mantzilas, "Laudationes Mulierum: Lives and Virtues of Five Exceptional Women", *Carpe Diem*, Vol II, 2017, s. 297; Emily A. Hemelrijk, "Masculinity and Femininity in the "Laudatio Turiae"", *The Classical Quarterly*, 2, Vol. 54, No. 1, 2004, s. 185; Hung Lindsay, "The "Laudatio Turiae": Its Content and Significance", *Latomus*, T. 63, Fasc. 1, JANVIER-MARS 2004, s. 91; Osgood, *a.g.e.*, s. 93.

28 Mantzilas, *a.g.m.*, s. 302-303; Osgood, *a.g.e.*, s. 24-25.

29 Alain M. Gowing, "Lepidus, the Proscriptions and the "Laudatio Turiae"", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 41, H. 3, 1992, 286-296; Carlo Franco, "La donna e il triumviro. Sulla cosiddetta laudatio Turiae" in: *Francesca Cenerini e Francesca Rohr Vio (a cura di), Matronae in domo et in re publica agentes - spazi e occasioni dell'azione femminile nel mondo romano tra tarda repubblica e primo impero*, Trieste, EUT Edizioni Università di Trieste, 2016, s. 137-138.

30 Hart'a göre, Hortensia MÖ 70-10 yılları arasında yaşamıştır. D. Alexis Hart, "Hortensia", *Classical Rhetorics and Rhetoricians: Critical Studies and Sources*, ed. Michelle Ballif ve Michael G. Moran, Praeger, London 2005, s. 219.

31 Çocuk ve yetişkin eğitimi üzerine önemli bir eser hazırlayan Quintilianus, ünlü politikacı ve avukat Gaius Laelius'un kızı Laelia'nın, babasının dil zarafetini kendi konuşmasında yeniden canlandırmasından bahsetmektedir. (Quint. 1.1.6 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The Institutio oratoria of Quintilian*, Vol. I, çev. H. E. Butler, The Loeb Classical Library, London 1920, s. 22-23)). Quintilianus'un bu anekdotu bağlamında, dönemin diğer babalarının oğullarını eğittikleri gibi Gaius Laelius'un da kızının eğitimine hukuki eğitimi dâhil ettiği varsayımında bulunmak mümkündür.

sahip olmuş kadınlardan biridir. Valerius Maximus'un bahsettiği kadarıyla, babasını örnek alan Hortensia'nın halka açık savunması, büyük olasılıkla tek bir performansla sınırlanmış olmasına rağmen, O da babası gibi ünlenmiştir³². Hortensia'nın davası, Valerius Maximus'un savunmalarından bahsettiği diğer kadınların durumunda olduğu gibi MÖ I. yüzyıla denk gelmektedir. Ancak Hortensia'nın yaşadığı dönemde, üç politik ve askeri lider (triumvir) olan Octavianus, Antonius ve Lepidus, Roma'nın mutlak gücünü ele geçirmiştir. MÖ 43'te kurulan bu üçlü ittifak, siyasi intikam ya da maddi çıkarlar nedeniyle siyasi haklardan mahrum bırakılmış ya da ölüme mahkum edilmiş düşmanlarının mal varlıklarına el koyarak savaş giderlerini karşılayacak parayı temin edemeyince, vergi almak için ülkedeki en zengin 1.400 kadının mülküne ilişkin zorunlu bir değerlendirme yapılması için bir ferman yayınlamaya karar vermiştir³³. Bu fermana göre, malvarlığını gizleyen ya da bu konuda yanlış bilgi verenler para cezasına çarptırılacak ve bu kişileri ihbar edecek kişilere de ödül verilecektir³⁴. Böyle bir yükümlülükle karşı karşıya kalan soylu Roma kadınları, öncelikle triumvirlerin kadın akrabalarıyla görüşmeyi ve onlardan yardım istemeyi uygun bulmuşlardır³⁵. Octavianus'un kız kardeşi ve Antonius'un annesi tarafından hayal kırıklığına uğratılmazken, Antonius'un karısı Fulvia'nın³⁶ kapısından kovulan ve bu aşağılanmaya dayanamayıp, forumdaki mahkemeye gitmeye mecbur kalan kadınlar, önce onları savunmaya istekli bir erkek avukat aramış fakat hiç kimse bu davayı savunmaya cesaret edemeyince, Hortensia'yı haklarını savunacak sözcü olarak seçmişlerdir³⁷. Haklarını talep eden kadınlar, Hortensia'nın ağzından şu konuşmayı yapmışlardır: "...size bir dilekçe verebilmek için bizim gibi kadınlara yakışır bir şekilde önce kadın akrabalarınıza koştuk. Fakat Fulvia'nın edepsizliği bizi foruma yönlendirdi. Siz zaten size yanlış yaptıkları gerekçesiyle bizi babalarımızdan, oğullarımızdan, kocalarımız ve erkek kardeşlerimizden mahrum bıraktınız. Eğer aynı zamanda malvarlığımızdan da bizi mahrum bırakırsanız statümüzü de düşürmüş olacaksınız. Eğer size yanlış yaptıysak mülklerimizden sürün bizi. Ancak eğer düşmanlarınıza oy vermediyse, evlerinizi tahrip etmediyse, size karşı bir düşmana liderlik etmediyse, makam ve onurlarınızı kazanmaktan sizi alıkoymadıysak neden suçu paylaşmadığımız halde cezayı paylaşıyoruz? Politikada, emir ve onurlarda hiçbir payımız olmadığı halde niçin vergi ödemek zorundayız? Çünkü bir savaş var diyorsunuz. Fakat ne zaman savaş olmadı ki? Kadınlar hiç vergilendirildi mi? İkinci Pön savaşında İmparatorluğun kaybıyla yüz yüze kalınca annelerimiz, baskı altında çeyizlerinden veya

32 Hart, a.g.m., s. 219.

33 App. 4.32 (Antik kaynak için yararlanılan eser: *Appian's Roman History*, IV, çev. Horace White, The Loeb Classical Library, London 1913, s. 194-195).

34 App. 4.32 (*Appian's Roman History*, s. 194-195).

35 App. 4.32 (*Appian's Roman History*, s. 194-195).

36 Hortensia mahkemedeki savunmasına, uygunsuz davranışından dolayı özür dileyerek ve buna Antonius'un karısı Fulvia'nın neden olduğunu söyleyerek başlamaktadır. Bu anekdot, aslında her ne kadar resmi bir pozisyonu olmasa da önde gelen bir politikacının karısının oynağı politik rol ve eylemler konusunda bilgi sunmaktadır. Bkz. Bauman, a.g.e, s. 81-83; Ian Michael Plant, *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology*, University of Oklahoma Press, London 2004, s. 104.

37 App. 4.32 (*Appian's Roman History*, s. 194-195).

*mülklerinden zorunlu olarak değil, gönüllü olarak mücevherleriyle katkıda bulundular. Ülke için şu an hangi tehlike var? Biz Parthlarla ve Gallialılarla bir savaş yapılması gerekirse, ortak güvenliğimiz için memnuniyetle annelerimizden daha çok katkıda bulunuruz. Fakat iç savaş için vergi vermeyeceğiz. Ne Caesar'ı ne Pompeius'u desteklemedik, ne Marius ne de Cinna bize vergi uyguladı. Hatta despotik bir iktidar sahibi olan Sulla bile bunu yapmadı. Oysa siz devleti yeniden kurduğunuzu söylüyorsunuz*³⁸.

Appianus savunmanın etkisini şu cümlelerle aktarmaktadır: *“Hortensia, bu savunmayı yaptıktan sonra triumvirler; erkekler sessizken, kadınların halka açık bir toplantı düzenlemeye cesaret etmelerine, triumvirlerden açıklama talep etmelerine ve erkekler orduda hizmet verirken, onlara maddi destek sağlamayacaklarını söylemelerine kızgındılar. Lictorlara kadınları dışarı çıkarmaları için emir verdiler. Fakat kalabalığın bağırışları onları durmaya zorladı ve dava sonraki güne ertelendi. Bu etkili savunmadan sonraki gün, vergilendirilecek kadınların sayısının 1.400'den 400'e indirildiği duyuruldu; bu açık, yabancıların da dâhil olduğu 100.000'den fazla drahmiye sahip olan erkeklerden yeni bir vergiyle karşılanacaktı*³⁹.

Mahkemede sadece kendi adına savunma yapmaması, birçok soylu Roma kadınının davayı desteklemesi ve savunmanın, özellikle babasının nutuksal şöhretinin yükselişi ve göstergesi olarak algılanmış olması belki de Hortensia'yı yerilenden çok övülen bir kadın haline getirmiştir. Diğer taraftan Hortensia, adli söylevin bilinen unsurlarını becerikli bir şekilde kullanarak, foruma gitmeden önce başvurdukları kişileri ve onların tutumlarını, hitabet sanatına uygun sorular sorarak ve tarihten alıntılar yaparak, sosyal konumuna ve dinleyenlerine uygun bir şekilde anlatmıştır⁴⁰. Bu bağlamda ne yazık ki Hortensia'nın yaptığı savunmasının, ağırlıklı olarak “erkek” tartışma tarzının standartları çerçevesinde şekillendiğinden, yeni ve kadına özgü bir hitabet sanatını ortaya koyduğu söylenemez. Ancak yine de kadınların hukuk alanında kabiliyet sahibi olduğunu ve erkekler kadar güzel konuşup ikna edici olabileceğini göstermesi bakımından Hortensia, retorik geleneğinin önemli bir figürü olarak tanınmayı hak etmektedir. Diğer taraftan konuşmacı olarak Hortensia'nın seçilmiş olması, yaptığı savunmadan önce bile, en azından zengin ve okur-yazar kadınlar arasında güzel ve etkili konuşan, eğitilmiş, ikna yeteneği yüksek bir kadın olarak bilindiğini göstermektedir⁴¹. Bu yüzden triumvirlerin kadın akrabalarıyla konuşan kişinin kim olduğu belirtilmemiş olsa da büyük olasılıkla babasından kaynaklı hukuk bilgisine ve retorik yeteneğine güvenilen Hortensia, şikâyetçi kadınlar tarafından daha önceden seçilmiştir⁴². Bu güveni hak ettiğini kanıtlayan Hortensia, mahkemedeki güçlü savunmasıyla sadece zengin kadınların yükünü azaltmakla kalmamış, aynı zamanda Eskiçağ'da uzun süre hayranlıkla

38 App. 4.32-33 (*Appian's Roman History*, s. 194-197).

39 App. 4.34 (*Appian's Roman History*, s. 196-199).

40 Hart, a.g.m., s. 220-221.

41 Hart, a.g.m., s. 221.

42 Hart, a.g.m., s. 221.

hatırlanmıştır⁴³. C. Afrania'yı olumsuz ithamlarla sunan Valerius Maximus, Hortensia'yı babasının konuşma sanatını diriltmesinden dolayı övmüş ve babasının onun genlerinde yaşayarak onun sözlerine ilham verdiğini ileri sürmüştür⁴⁴. Her ne kadar babasının ünüyle anılsa da bazı yazarlar onun bir hatip olarak kendi yeteneğiyle şöhret kazandığını ileri sürmektedirler. Örneğin Quintilianus (MS I. yüzyıl), "*Quintus Hortensius'un kızı Hortensia tarafından triumvirlerin önünde yapılan savunma, hala okunmaktadır ve bu sadece onun cinsiyetine olan bir hayranlık değildir*" diye kaydetmektedir⁴⁵.

Modern bilim insanlarından Bauman ve Hart, Hortensia'nın savunmasından önce (önemli katkılar sağlamış olmalarına rağmen) kamu konuşması yapan hiçbir kadın olmadığını, bu yüzden de Hortensia'nın konuşmasının (savunma) başlı başına olağandışı ve unutulmaz olduğunu iddia ederken⁴⁶ Plant, buna emsal tek örneğin, 150 yıldan daha uzun bir süre önce, Kartaca'ya karşı verilen savaş zamanında yürürlüğe konulan ve lükslerini sınırlayan bir kanunun kaldırılması talebiyle, kadınlar tarafından gerçekleştirilen toplu bir başkaldırı olduğunu ileri sürmektedir⁴⁷. Plant'ın bahsettiği olay, MÖ 216'daki Cannae Muharebesi'ndeki bozgunun bir yıl sonra, orduyu yeniden toparlamak amacıyla kadınların lüks tüketimini sınırlayan *Oppius Yasası*'nın, savaştan 20 yıl sonra bile hala yürürlükte olmasından rahatsız ve kaldırılmasına yönelik taleplerinin yok sayılmasına karşı, kadınların toplu olarak ayaklanmasıdır⁴⁸. Ancak bu örnekler arasındaki benzerlik, kadınlar adına bir kadının savunma yaparak yasanın kaldırmasını sağlaması değil, kadınların örgütlü hareket ederek yasa'yı protesto etmeleridir. Nitekim yasanın kaldırılması durumunda, kadınların itaatsizliğinin artacağını ve yeni taleplerinin ortaya çıkacağını öne süren Marcus Cato ile kadınlardan taraf olan halk *tribunus*'ları arasında geçen uzun çekişmeler neticesinde kadınların talepleri karşılıklı bulmuş ve yasa kaldırılmıştır.

Her ne kadar Hortensia'nın cesareti, konuşma sanatı, zekâsı, toplumun belirlediği rolün dışına çıkma isteği, kadınların kendi haklarını savunmaları için bir ilham kaynağı sağlamışsa da ne yazık ki Roma kadınları bir topluluk olarak, Hortensia'nın kamu alanına katılma örneğini, kendi davalarını ya da kadınların davalarını iletirmek için çok fazla takip etmemiştir⁴⁹. Yine de Cumhuriyet Dönemi'nin sona ermek üzere olduğu ve triumvirlerin siyasi rakiplerini ortadan kaldırarak terör saltanatına başladıkları bir dönemde, Hortensia'nın forumda kadınların haklarını savunması özellikle cesur bir hareket olarak görülmelidir.

43 Plant, *a.g.e.*, s. 104-105.

44 Val. Max. 8.3. (*Memorable Deeds and Sayings* s. 212-213).

45 Quint. 1.1.6-7. (*The Institutio oratoria of Quintilian*, s. 22-23).

46 Bauman, *a.g.e.*, s. 78; Hart, *a.g.m.*, s. 220.

47 Plant, *a.g.e.*, s. 104.

48 Liv. 34.1-8. (Antik kaynak için yararlanılan eser: *The History of Rome*, Books 27-36, çev. Chrus Edmonds, London 1988, s. 1490-1500).

49 Cheryl Galenn, *Rhetoric Retold: Regendering the Tradition from Antiquity Through the Renaissance*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville 1997, s. 70.

Sonuç

Roma mahkemelerinde kadınlar, çoğunlukla güvendikleri bir kişi, genellikle de bir erkek tarafından temsil edilmişlerse de bunun zorunlu olmadığı, en azından Cumhuriyet Dönemi'nin sonuna doğru kadınların kendilerini ve başkalarını savunma haklarını engelleyecek hukuki bir düzenlemenin olmadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar C. Afrania'nın mahkemede pek çok kez kendini savunmasından doğan rahatsızlıktan sonra, kadınların başka kadınları savunmalarının yasaklandığına yönelik ifadesi, Ulpianus tarafından kullanılmışsa da Afrania'dan sonra Hortensia'nın hem kendisi hem de başka kadınlar adına mahkemede savunma yapması, yasağa dair kesin bir düzenlemenin bulunmadığını göstermektedir. Diğer taraftan Valerius Maximus'un aktardıklarından anlaşıldığı kadarıyla, Amaesia Sentia ve Hortensia bir defaya mahsus olmak üzere mahkemede savunma yapmıştır. Bir defalık yapılan bu savunmalar Roma'daki ataerkil düzen için rahatsızlık konusu olmazken, Afrania'nın birçok kez kendisi ve başkaları adına mahkemede yasal bir iş yapması ciddi bir rahatsızlığa neden olmuştur. Bu rahatsızlık *Oppius Yasası*'nın kaldırılması için kadınların ayaklanması sırasında yaşanan tartışmalarda, kadınların belirlenen ahlaki sınırların dışına çıkacaklarına ve daha fazla hak talep edeceklerine yönelik Cato'nun endişelerinin bir uzantısı gibi görünmektedir. Nitekim ne Valerius Maximus ne Ulpianus, Afrania'yı mahkemedeki hukuki kuralları ihlal etmekle suçlamaktadır. Onu suçlamalarının temeldeki örtük nedeni, kadın cinsiyetine yüklenen erdemleri yok sayıp, kararlılıkla bir avukatın desteğine ve hâkimin merhametine ihtiyaç duymadan, haklarını savunmasıdır. Nihayetinde Roma'da kamusal yaşam alanı erkeklere ayrıldığından Turia, Amaesia Sentia ve Hortensia'nın mahkemelerdeki varoluş tarzlarının genellikle erkek erdemlerini yansıtan kelimelerle tanımlanması, avukatlık yapan bu kadınların mahkemelerdeki başarılarının cinsiyet bağlamında görmezden geldiğinin hatta reddedilişinin üstü örtük bir söylemini ortaya koymaları açısından dikkat çekicidir. Bu durum Roma'da kadınların sadece belirli koşullar altında, kınanmadan kamusal alana girebildiklerini ve erkek rollerini üstlenebildiklerini göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Eski Edebi ve Epigrafik Kaynaklar

- App.: Appianus (of Alexandria), *Appian's Roman History*, IV, çev. Horace White, The Loeb Classical Library, London 1913.
- Gel.: Aulus Gellius, *The Attic Nights of Aulus Gellius*, çev. W. Beloe, Vol. I, London 1795.
- Dig.: *The Digest of Justinian*, Vol. I, çev. Alan Watson, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1998.
- Quint.: Quintilianus, *The Institutio oratoria of Quintilian*, Vol. I, çev. H. E. Butler, The Loeb Classical Library, London 1920.
- Liv.: Titus Livius, *The History of Rome*, Books 27-36, çev. Chrus Edmonds, London 1988.
- Val. Max.: Valerius Maximus, *Memorable Deeds and Sayings*, çev. D. R. Shackleton Bailey, Harvard University Press, Cambridge 2000.
- AE: *L'Annee Epigraphique*, Presses Universitaires de France 1999.
- CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Vol VI, Henzen, G., et al. (eds.), Inscriptiones urbis Romae Latinae, Berlin 1893.
- ILS: *Inscriptiones Latinae Selecta*, Vol. II, Hermannus Dessau (ed.), Berolini 1906.

Modern Kaynaklar

- Bauman, Richard A, *Women and Politics in Ancient Rome*, London - New York 1992.
- Bryen, Ari Z., "Labeo's iniuria: violence and politics in the age of Augustus", eds. Christof Schuler, Rudolf Haensch, Sophia Bönisch-Meyer, *CHIRON*, Band 48 (2018), s. 17-53.
- Chiusi, Tiziana J., "'Fama' and 'infamia' in the Roman Legal System: The Cases of Afrania and Lucretia", ed. A. Burrows, D. Johnston, R. Zimmermann, *Judge and Jurist: Essays in Memory and Lord Rodger of Earlsferry*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 143-156.
- Chroust, Anton-Hermann, "Legal Profession in Ancient Republican Rome", *Notre Dame Law Review*, Vol. 30/1 (1954), s. 97-148.
- Dillon, Matthew, Lynda Garland, *Ancient Rome: From the Early Republic to the Assassination of Iulius Caesar*, Routledge, London - New York 2005.
- Farrell, Joseph, *Latin Language and Latin Culture: from ancient to modern times*, Cambridge 2004.
- Franco, Carlo, "La donna e il triumviro. Sulla cosiddetta laudatio Turiae", Francesca Cenerini e Francesca Rohr Vio (a cura di), *Matronae in domo et in re publica agentes - spazi e occasioni dell'azione femminile nel mondo romano tra tarda repubblica e primo impero*, EUT Edizioni Università di Trieste, Trieste 2016, s. 137-163.
- Galenn, Cheryl, *Rhetoric Retold: Regendering the Tradition from Antiquity Through the Renaissance*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville 1997.
- Gowing, Alain M., "Lepidus, the Proscriptions and the 'Laudatio Turiae'", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 41, H. 3, 1992, s. 283-296.
- Hart, D. Alexis, "Hortensia", *Classical Rhetorics and Rhetoricians: Critical Studies and Sources*, ed. Michelle Ballif ve Michael G. Moran, Praeger, London 2005, s. 219-222.

- Hellerman, Joseph H., *Reconstructing Honor in Roman Philippi: Carmen Christi as Cursus Poduron*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Hemelrijk, Emily A., "Masculinity and Femininity in the "Laudatio Turiae"", *The Classical Quarterly*, 2, Vol. 54/1 (2004), s.185-197.
- Lefkowitz, Mary - Maureen B. Fant, *Women's Life in Greece and Rome*, Gerald Duckworth, Wiltshire 1997.
- Lightman, Benjamin- Marjorie Lightman, *A to Z of Ancient Greek and Roman Women*, Facts On File, New York 2008.
- Lindsay, Hung, "The "Laudatio Murdiae": Its Content and Significance", *Latomus*, T. 63, Fasc. 1, JANVIER-MARS 2004, s. 88-97.
- Mantzilas, Dimitrios, "Laudationes Mulierum: Lives and Virtues of Five Exceptional Women", *Carpe Diem*, Vol II, 2017, s. 297-338.
- Osgood, Josiah, *Turia: A Roman Woman's Civil War*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- Pavon, Pilar, "La femme: objet et sujet de la justice romaine", ed. Olivier Hekster, Koenraad Verboven, *The Impact of Justice on the Roman Empire*, Brill, Leiden-Boston 2017, s. 196-211.
- Plant, Ian Michael, *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology*, University of Oklahoma Press, London 2004.
- Smith, William, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I, Facsimile, London 1869.

